

ГОРАН ПАУНОВИЋ

**„ЧАЧАНСКИ ГЛАС” КАО ИЗВОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ
ДРУШТВЕНОГ ЖИВОТА ЧАЧКА ОД 1932. ДО 1935. ГОДИНЕ**

Горан Пауновић
Музеј рудничко-таковског краја
УУ Горњи Милановац

UDK: 070 "1932"/1935" (497.11)

Ниједне новине, без обзира на уређивачку политику, нису у стању да пруже целовиту слику ни града ни времена у коме излазе. Информације које оне дају често су само у траговима веродостојне. Друштвене групе којима припадају власници и уредници листова кроз њих изражавају своје интересе. Њима није циљ да се читалаштво информише о сваком догађају или појави ма колико они били очигледни. С друге стране, ни политичком врху средине у којој новине излазе не одговара да се о свему пише. Оне блиске власти су о томе, свакако, водиле рачуна. „Чачански глас” није био од тих новина. Први пут се појавио 16. јула 1932. и излазио је до 28. децембра 1934. године, након чега је забрањен решењем МУП-а бр. 17969/35.¹ Поновни покушај са „Новим гласом”,

1. Миладин Вукосављевић, *Забране чачанских новина, Изворник*, бр. 2, Чачак, 1985.

који је излазио од 27. априла до 20. јула 1935, окончан је на исти начин. Забрањен је решењем МУП-а бр. 36983 „због комунистичко-марксистичке делатности”.²

Оснивач, власник и уредник „Чачанског гласа” био је правник Борђе Ђоко Миловановић.³ Лист је штампан у око 600 недељних примерака. У самом Чачку је продавано око 200 примерака, а остали су достављани на адресе претплатника широм Југославије, углавном исељених Чачана, чија је највећа концентрација била у Београду. Осим новинара и сарадника из Чачка (др Драгише Мишовића, Александра Ђурчића, Владимира Костића-Костина, Милутина Смиљанића, Ђока Поповића, Милоша Г. Јовашевића и других), имао је бројне сараднике из Београда, где је постојала и посебна редакција. Њени стални и повремени чланови су били: Аца Станојевић, Јаша Продановић, Жика Јовановић, Дојчило Митровић, Кирило Савић, Симиша Пауновић, Мирко Ђуковић, Миодраг Миловановић и други.⁴ До коначне забране „Чачански глас” је често цензурисан. Забрањивани су поједини пасуси и чланци, а понекад и читави бројеви. Ништа боље нису пролазили ни други листови који су излазили у том периоду. Конкуренција је била изузетна: „Чачански покрет”, „Чачански преглед”, „Народни покрет”, „Радикал”, „Нова Југославија”, „Мала ревија”, „Јеремића новине” и „Освит”.⁵ Њихова заједничка карактеристика је несталност у излажењу, чему је, осим политичког, најчешћи био финансијски разлог.⁶

Нема сумње да је „Чачански глас”, за период у коме је излазио, захваљујући широком пољу интересовања, најцеловитије покрио друштвени живот Чачка између 1932. и 1935. Самим тим, ни избор „Чачанског гласа”, поред осталих новина, није био случајан. Његове рубрике су пуне привредних, комуналних, културних, политичких, спортских, забавних и других тема. При томе, намера нам није била да се упуштамо у анализу уредничких и новинарских коментара, чија је садржина често идеолошки обојена и исконструисана, а информативно празна. Истражујући сваки сегмент друштвеног живота Чачка трагали смо за правом информацијом. Ево шта нам је у том погледу „Чачански глас” пружио.

2. Исто.

3. Једно време власник је био Миодраг М. Миловановић.

4. Радован М. Маринковић и Милан П. Ђоковић, *Гласоноше времена*, Чачак, 1992.

5. Душанка Ранковић, Милутин Јаковљевић и Вук Петронијевић, *Црно на бело*, Чачак, 1965.

6. Несигурни извори финансирања могли су се уочити у заглављу појединих листова. Најлепши пример за то су „Јеремића новине”, које су, како је писало у заглављу, излазиле „када има пара да се плати штампање”.

Привредни живот је релативно добро покривен. Новине су из недеље у недељу писале о томе шта град има, али и шта би све требало да има. У чланцима су приказивани производни капацитети готово свих чачанских фирми, уз стручне процене о могућностима њиховог проширења. Такође је, сходно лево оријентисаној уређивачкој политици, често било речи о радничком животу и о проблемима незапослених. Ту се понекад одлазило у крајност и произвољна оптуживања, упућена на многе адресе. Ипак, можемо закључити да је „Чачански глас“ прилично објективно представио ову сферу друштвеног живота.

На његовим страницама нарочита пажња је поклањана пољопривреди. Не без разлога имајући у виду њен значај за развој читавог краја. Осим седмичног „пијачног барометра“, упућивани су корисни савети земљорадницима, од тога како спречити заразе на појединим усеви-ма до препорука о начину гајења нових врста. Незаобилазна тема била је социјални положај сељака. На основу многобројних вести и података, стиче се потпуна слика о овој веома важној делатности за Чачак и његову околину.

Константно присутна, некад опрезна и конструктивна, а понекад груба и без основа, критика власти била је најизраженија на пољу нагомиланих комуналних проблема града. Није случајно свесно пуцано поред мете, јер директнији напад на власт носио је ризик забране листа. Зато су рубрике „Чачанског гласа“, у сваком броју, биле пуне замерки због нерешавања комуналних проблема. Захваљујући томе, слика Чачка из тог времена није била ни мало идилична. Нездрав, прљав, смрдљив, заразан, блатњав, прашњав..., само су неки од епитета који се могу прочитати у овим новинама. Упркос неумерено негативним утисцима који би се могли стећи, странице „Чачанског гласа“ су изузетно богате и исцрпан извор података за ову сферу друштвеног живота Чачка.

Ако су о комуналним проблемима писали исувише, често се понављајући, новинари овог листа су мало папира трошили на догађаје из политичког живота. Из разумљивих разлога, углавном су се задовољавали преношењем кратких саопштења и чланака афирмативне садржине о раду владе, преузетих из београдске штампе. Граница дозвољеног ретко је прелажена, а најдаље се отишло писањем о председнику општине поводом „електричног штрајка“.

Мало који извор, као новине, може да дочара ону необавезну, ведрију страну живота. „Чачански глас“ је ту имао вишестран прилаз. Осим што је пропратио сваку успешнију забаву и најављивао будуће, у чланцима, који се критички односе према новотаријама које су обузеле

младе, може се одлично сагледати безбрижнија страна живота једног града. Објављене карикатуре и вицеви откривали су „слатке” слабости Чачана, а моралистичко придиковање појединих сарадника – сталне покушаје да се пробију границе омеђене оквирима паланачког начина живота. Упркос озбиљности којој је тежио, „Чачански глас” је посредно оставио обиље података који говоре о ведром духу једног града и слободном времену његових житеља.

Основна слабост свих новина, па и „Чачанског гласа”, свакако је низак степен поверења које им историчар сме поклонити. Зато се морамо критички односити и према информацији и према њеном извору. Ипак, новине пружају могућност целовитијег и комплекснијег сагледавања друштвених збивања у једној средини. Њима се изванредно могу попунити празнине које су оставили други, значајнији извори.

Свеобухватније истраживање прошлости Чачка није могуће остварити без комплексног приступа. Њему се мора прићи са много страна. Једна од њих би могла бити и ова. Захваљујући страницама „Чачанског гласа”, поглед на Чачак тридесетих година XX века знатно је богатији и разноврснији, а тиме и коначан циљ видљивији и ближи ондашњој стварности.

ОД ЧЕГА СЕ ЖИВЕЛО

Покушавајући да очима савременика Чачка тридесетих година видимо нешто карактеристично добро или лоше, у чему би се житељи овог града и његови оновремени гости сложили, они нигде ближи сагласности нису били као у похвалама природе и положаја овог краја. Река Морава, планине Јелица, Овчар и Каблар, видљиви из сваког чачанског дома, нису остављали никог равнодушним. Али, ту је обично био крај једнодушним похвалама. Ризикујући закључак да све што је до природе добро, а самих Чачана у свом граду лоше, навешћемо најпре карактеристичан пример виђен очима људи који су први пут долазили у ово место. Њихови утисци не морају бити и објективни, али се, по правилу, брже преносе, макар и само до места одакле су дошли. До Чачка се најлаке стизало железницом. У његову станицу су свакодневно улазила по три воза из Београда и Сарајева и два из правца Сталаћа.⁷ Сва-

7. „Чачански глас” (даље: ЧГ), бр. 6, 11. фебруар 1934. Уочава се извапредна железничка веза Чачка са другим градовима, далеко боља него што је данас случај. Чачак је у периоду после Другог светског рата остао ван главних железничких праваца и учешће железнице у укупном саобраћају је знатно смањено. Свакако, треба имати у виду да је железница у Чачку тридесетих година била апсолутни носилац целокупног саобраћаја, како робног, тако и путничког.

ки путник је морао најпре да се суочи са неодољивим смрадом који је ширила сточна пијаца у непосредној близини станице. Не мали стид је доживео извесни трговац стигавши са немачким индустријалцима у Чачак. Нису честито ни стали на земљу, а већ пожелеше да наставе вожњу до неке чистије станице.⁸ Новине не наводе да ли су жељу за наставком путовања и остварили, али су вероватно пословни разлози победили неугодне мирисе. Шта је то пословне људе из Југославије и Европе доводило у Чачак? Годишње је око 2.000 њих одседало у чачанским хотелима.⁹ Многима смрад сточне пијаце уопште није сметао, због ње су и дошли. Трговци стоком и месари су овде налазили извориште зараде, што сведочи и податак да је на Јовандан 1934. купљено 1.050 грла крупне и 200 грла ситне стоке.¹⁰

Већини посетилаца, нарочито странцима, сточна пијаца је била само делић српског амбијенталног колорита који је ваљало проћи што журнијим и дужим корацима. Мотиве за себе и свој капитал лакше су проналазили у акционарским друштвима. Њих је у Чачку 1932. било седам са укупним капиталом око 35 милиона динара.¹¹ „Јелица”,¹² Фабрика хартије,¹³ Војно-технички завод,¹⁴ Аутоматски парни млин,¹⁵ електрична црепана „Павле Брушија и синови”,¹⁶ парна пивара „Крен и Станковић”¹⁷ и „Морава”¹⁸ представљали су основу чачанске привреде.

8. ЧГ бр. 5, 14. август 1932.

9. Јарослав Дашкић, *Економски криза у чачанском крају 1929–1933*, Чачак, 1986.

10. ЧГ бр. 38, 22. септембар 1934.

11. ЧГ бр. 3, 31. јул 1932.

12. Основана је 1921. године за подизање и експлоатацију електричних централа и млинова. У њој се по први пут у Чачку 1930. године појављује учешће страног капитала. Јелица АД је, осим Чачка, струјом снабдевала Крагујевац, Јагодину, Краљево и Врњачку Бању. Странци су располагали са 66% акција. Највише др Рудолф Штал, Александар Кнепфелер и Илија П. Михаиловић из Београда.

13. Почела је да ради 1930. године. Средином 1932. запошљавала је 110 радника, а производила је све од просте хартије до картона пергаментарца, цртаће хартије и хартије са водотиском. Капацитет фабрике је био 10 тона на 24 часа, а сировине су, осим у Србији, набављане у Босни и Словенији, док се специјална целулоза увозила из Чехословачке, Румуније и Аустрије.

14. Започео је производњу 1930. године као четврти одељак Војно-техничког завода из Крагујевца. Касније је пословао као самостални Војно-технички завод „Чачак”. У току 1934. запошљавао је 225 радника. У њему је најпре поправљана и израђивана инжењеријска опрема, а 1935. је освојена производња телефонских апарата. Након тога, отпочета је производња шлемова и радио станица. Војно-технички завод „Чачак” стално је пирио своје производне капацитете тако је 1940. запошљавао 1.150 радника.

15. Пуштен је у рад 1922. године. Капацитет млина је био 30 тона на 24 часа. Променио је неколико власника, али када га је купила фирма „Павле Брушија и синови”, доживљава преспород.

16. Власници фирме су 1931. осавренили производњу која је до тада обављана на застарео начин са сточном погонском снагом и примитивним пећима за печење цигле. Црепана је запошљавала тридесетак сезонских радника пошто се у току зиме није радило.

17. Производња пива у Чачку датира од 1850. године када је прве литре оточио Фердинанд Крен, аустријски поданик. У Чачак је дошао из Руме 1849. године заједно са братом Јаковом, а 1863. је узео српско држављанство и прешао у православље. Основао је у Србији фонд за сиромаш-

Осим великих, постојале су и мање фабрике, у суштини веће занатске радионице, али и оне су својим производима лако освајале тржиште и остваривале солидан профит. Најзначајније од њих биле су фабрика за прераду теста „Шумадија”¹⁹ и фабрика намештаја „Вис”.²⁰

Важно место у привредном животу Чачка имале су занатске радње. Њих је почетком тридесетих година било 167.²¹ Потребе за пекарима биле су најизраженије. У самом граду радило је 28 пекарских радњи. Одмах иза њих били су опанчарске и обућарске. Међутим, њихова делатност је била угрожена 1933. године када је отворена продавница обуће фирме „Бата”. Како су чачански обућари прихватили ову продавницу, најбоље показују често разбијена стакла њеног излога. Протестни зборови окупљали су, осим обућара, опанчаре, сараче и папучаре.²² Међу бројнијима биле су месарске радње. Њихова делатност је била уско везана за рад општинске кланице, која је годишње градском буџету обезбеђивала око 300.000 динара.²³

Поред ових, Чачак је био пун радњи и заната свих профила: кројача, воскара, књижара, бојација, грнчара, ковача, пушкара, штампара, колара, ножара, абација, лимара, каменорезаца, бравара, столара, шеширица и других.²⁴ Занатлије су имале своје задруге. У граду су 1934. године постојале: Прва кројачка задруга, Прва столарска задруга „Будућност”, Занатска кредитна задруга, Прва опанчарска задруга, Столарска задруга „Југославија”, Прва пекарска задруга, обућарске задруге „Напредак” и „Конпанија” и Абацијска задруга „Слога”.²⁵

пину децу, из кога је давана помоћ за школовање. Оснивач је стрељачког и јахачког клуба у Чачку. Фердинанд Крен је 1877. године изабран за посланика Велике народне скупштине Кнежевине Србије, 1889. је одликован Таковским крстом, а умро је 1894. године у Чачку. Делатност фирме наставио је Фердинандов син Стеван, који је уз пивару подигао модеран хотел 1899. године са салом за позоришне и биоскопске представе. После Стеванове смрти послове породице Крен наставио је да води његов зет, инжењер Светолик Станковић. Парна пивара „Крен и Станковић” снабдевала је пивом чигалу западну Србију.

18. Основана је 1924. ради јачања и унапређења индустрије. Бавила се и банкарским пословима, мада су јој основна делатност биле индустријска производња и трговина. Такође је финансијала изградњу модерних стапова и продавала их на отплату.

19. Производила је фиду, макароне, швагете, резанце, флекуце и звездице. Њен власник Слободан Вилотијевић набавио је и машине за израду обланди за посластичаре.

20. Производила је гвоздени и месингани намештај, кревете, наткасне, дечје креветце, умиваонике, чивилуке,.... Власник је био Властимир Ђирковић.

21. Јарослав Дашић, *Економска криза у чачанском крају 1929–1935*, Чачак, 1986. Подаци о броју пекарских радњи у Чачку указују на свћ изграђени грађански начин живота. Куповина, а не справљање хлеба у домаћинствима, била је чачанска свакодневица.

22. На једном од њих, одржаном у „Занатској касини” у августу 1934, изречен је податак да је у Чачку преостало само пет обућарских радњи, колико их је било 1926. године.

23. ЧГ бр. 9, 11. септембар 1932.

24. Историјски архив Чачак, Суд Општине чачанске, К-42, Ф-1, бр. 142.

25. ЧГ бр. 3, 31. јул 1932.

У Чачку је тридесетих година постојало више од сто трговинских радњи. Највише колонијал-бакалских, гвожђарских, књижарских, конфекцијских и обућарских. Да су ондашњи трговци итекако знали пронаћи пут до потрошача, показују огласне странице „Чачанског гласа“.

Трговац Лазар Лазаријан сматрао је да ће нова машина за млевење кафе на електрични погон привући многе купце, па је огласио: „Располажем увек са фришком кафом. Сада сам увео електричну машину за млевење кафе, тако да сваки потрошач може присуствовати при млевењу кафе, од фртал па навише“.²⁶

Да је обећано снижење цена мамац на који се купац одувек најлакше хватао, показује и оглас Раденка Ајдачића, власника прве гвожђарске радње у Чачку: „Поред лепо сортиране робе коју продајем испод сваке конкуренције, имам на продају собног и канцеларијског намештаја, комплет спаваће собе, шрајптише, наткасне, вашкасне и мртвачке сандуке. Све продајем јефтиније са 30% данашње цене“.²⁷

Београдска фабрика намештаја је знала ко су најбољи купци, па се њима директно и обраћала: „Удаваче, у вашем сопственом интересу је да посетите наше богато снабдевено и најмодерније стовариште намештаја“.²⁸

Трговац Бошко Пауновић је овако правдао високе цене своје робе: „Продајем бицикле марке „Веста“. Ко не зна шта је добро и лепо, нека пита шта је скупо“.²⁹

Ко би Чачане требало да шиша, за Николу Дечофа, власника фризерског салона „Елита“, није било дилеме: „Вршимо маникир, педикир, сечење жуљева, прање главе са електричним сушењем, „Марсел“ ондулацију са гвожђем, као и водену ондулацију, сва најмодернија шишања, како за даме, тако и за господу. Цене солидне, молим за посету.“³⁰

За гурмане из целе земље бринуо је Михаило Николић: „Чачанске производе; сир, кајмак, сланину и пршуту, шаљем свуда по умереној цени, поштом и железницом.“³¹

Ако би неког снашле стомачне тегобе, ни тај проблем није био нерешив: „Као хронометар радиће ваш стомак ако употребљавате прашак „Магна“. Један пакет кошта само 4 динара“.³²

26. ЧГ бр. 8, 4. септембар 1932.

27. ЧГ бр. 20, 14. мај 1933.

28. ЧГ бр. 8, 25. фебруар 1934.

29. ЧГ бр. 12, 2. октобар 1932.

30. ЧГ бр. 21, 27. новембар 1932.

31. ЧГ бр. 22, 4. децембар 1932.

32. ЧГ бр. 9, 4. март 1934.

*
* *
*

Чачак је био чврсто везан за своје залеђе. Његова популација је стално проширивана људима из околних села. Мало је рођених Чачана било међу његовим житељима. Међутим, та села су управо чинила највећу економску базу читавог краја, који је био, најпре, воћарски, повртарски и сточарски, уопште пољопривредни, па тек онда индустријски.³³

„Чачански глас” бележи да је у октобру 1932. у Чачку одржан Земаљски конгрес воћарства. Ни мало случајно, јер овај град је био један од највећих воћарских центара у Југославији. У њему је 1921. основана прва задруга те врсте у земљи.³⁴ Винова лоза је гајена на падинама Јелице.³⁵ Чак је 65 радњи у граду било регистровано за точење јеличких вина.

Чачак је крајем 1935. имао око 2.500 запослених, што је представљало 27% укупног броја градског становништва.³⁶ Просечна надница износила је око 30 динара.³⁷ Међутим, до запослења се није лако долазило, о чему сведочи и писање „Чачанског гласа” из фебруара и јула 1934: „52 тишљера је без посла, положај обућара после доласка фирме „Бата” је очајан, 70 зидара је потпуно без посла, пекарски радници су 90% без посла”, или „грађевински радник за своју надницу овог лета добија 20–30 динара, а до недавно је добијао и 100 динара. Мало се гради а велика је понуда радне снаге”.

33. ИАЧ, СОЧ, К-68, Ф-5, бр. 177. На пример, 1933. године у Трнавском срезу, чије је седиште било у Чачку, постојало је 1.430 хектара обрадиве земље. Од тога 11,5% је засејано озимом пшеницом, 0,3% јаром пшеницом, 2,1% јечмом, 0,3% овсем, 45% кукурузом, 0,1% пасуљом, 0,2% грашком, 2,3% кромпиром, 1,4% сточном репом, 0,1% црвеном детелином, 1,4% луцерком, 0,1% ланом, 0,3% конопљом, 2% луком, 3,1% купусом, 1% паприком, 0,6% парадајзом, 0,3% бостаном, и 4% зеленим угром. Природне ливаде и пашњаци били су на 23% обрадиве земље.

34. ЧГ бр. 30, 29. јул 1934. Воћарска задруга у Качулицама је 1934. проценила свој извоз: шљиве 600, јабуке 200 и малине 100 вагона.

35. Традиција гајења винове лозе у чачанском крају отпочела је још у XIII веку. Почетком XX века подигнути су виногради на америчкој подлози и давали су добар род.

36. Јарослав Дашић, наведено дело. Од тог броја 21% је радило у индустрији, 9,6% у трговини, 14,8% у занатству, 4% у занатским задругама, 15% на железници, 1% у пошти, 1% у дирекцији шума, 0,5% у шумској управи, 1,2% у пореској управи, 0,4% у финансијској контроли, 1,9% у катастарској секцији, 1,8% у Окружном суду, 0,3% у окружном тужилаштву, 0,9% у среском начелству, 1,3% у жандармерији, 0,8% у среском суду, 2% у општини, 0,6% у општинској стражи, 0,5% у црквеном суду, 0,3% у чачанској цркви, 1,5% у болници, 3,4% у школама, 0,1% у школској поликлиници, 0,8% у банкама, 1,5% у артиљеријском пуку, 0,2% у социјалном уреду и 13% запослених били су пегрти.

37. ЧГ бр. 7, 28. август 1932. Са овом надницом па пијаци се могло купити: 30 кг јабука, десет кг грожђа, 9 кг ораха, 40 кг црног лука, 2,5 кг меда, два кг сланине, 30 кг пшенице или кукуруза...

Овакве прилике су се одражавале и на градски буџет. Планирани буџет за 1932. годину био је 2.078.000 динара, али није остварен.³⁸ Због тога је 1933. смањен на 1.613.000 динара и на том нивоу се одржао до 1935. године.

Ипак се може закључити да је Чачак тридесетих година XX века био стабилна економска средина, на коју криза, која није мимоишла ни ове крајеве, није оставила дубљег трага, најпре захваљујући релативно богатом пољопривредном залеђу и способним занатлијама и трговцима који су се показали отпорнијим на економске потресе од великих индустријских предузећа.

КАКО СЕ ЖИВЕЛО

Тридесетих година XX века Чачак је био важан административни, привредни и образовни центар. У њему је било седиште Трнавског среза. До 1929. је био центар Рашке области и седиште великог жупана. После новог Закона о општинама, 1933. године, Чачак је ушао у ред градова. У њему су се налазили Окружни и Срески суд, пореска управа, команда XIX артиљеријског пука и друге државне и административне установе. Био је и седиште Жичке епархије – до 1934. године.

У периоду од 1932. до 1935. године председник чачанске општине је био Рашо Гавровић. „Чачански глас“ од 18. децембра 1932. у свом извештају са прославе поводом рођендана краља Александра, у саборној цркви у Чачку, наводи присуство служби коју је служио епископ жички Бојовић, угледних Чачана: среског начелника Обрадовића, команданта места Поповића, председника Окружног суда Бусарчевића, старешине Среског суда Спасојевића, управника болнице Теодосијевића, управника поште Јовановића, директора гимназије Марковића, управника основне школе Вучковића, државног тужиоца Манојловића, старешина и начелника „Сокола“ Митровића и Секованића и шефа железничке станице Костића.

Велику пажњу и бригу Чачана, а такође и ондашње штампе, заокупљала је решеност Српске православне цркве да им одузме епископско седиште и премести га у Краљево. Између ова два града је, иначе, владала извесна нетрпељивост и стална борба за превласт.³⁹ Делегација Чачана, на челу са председником општине Рашом Гавровићем и са подршком Ужичана и Милановчана, била је у Сремским Карловцима у

38. ЧГ бр. 9, 11. септембар 1932.

39. ЧГ бр. 18, 6. новембар 1932.

мају 1933, овим поводом, код патријарха Варнаве. Ту им је речено да коначна одлука још није донета, али је замерено да Чачани врло слабо иду у цркву и не чине ништа да се изгради владичански дом.⁴⁰ Уследила је патријархова посета Чачку и манастирима у Овчарско-кабларској клисури. Том приликом се патријарх Варнава провозао аутом кроз Чачак, у пратњи епископа Дожића, топло поздрављен од грађана.⁴¹ Међутим, у јануару 1934. патријарх и Свети синод Српске православне цркве доносе одлуку да се Чачку одузме седиште епископије и духовног суда. Као главни разлог ове одлуке наводи се небрига Чачана према владичанству, јер деценијама нису подигли владичански двор.⁴² Узалуд је нова делегација Чачана од 32 члана, на челу са председником црквене општине Светом Мојковићем, ишла у Карловце. Осим старих аргумената да је Чачак природни центар епископије и да има цркву старију и од Жиче и од Студенице, изнети су нови – велики плац и фонд од милион динара за владичански двор, али и то се показало недовољним. Делегација се вратила у Чачак 31. маја 1934. необављеног посла.⁴³ Када је у августу те године Духовни суд у Краљеву почео да ради, видело се да је ствар готова. Након тога, револтирани Чачани нису приредили никакав дочек епископу жичком Николају Велимировићу приликом његове посете Страцимировој цркви. Изражаван је тихи бојкот.⁴⁴

Није Чачак био много срдчан ни према римокатоличкој црквеној општини, која је упутила молбу општинском одбору 16. јула 1934. тражећи да јој се поклони земљиште за изградњу цркве.⁴⁵ Молба је образложена тиме да у Чачку стално живи око 400 католика, уз 200 војника на служби у гарнизону. Одбор општине чачанске одбацио је молбу 6. августа 1934. уз образложење да нема земљишта подесног за изградњу католичког храма.⁴⁶

*

* *

Политичке прилике у чачанском крају од 1932. до 1935. одлично илуструју наредбе среског начелника упућиване председнику општине. Уобичајене су биле оваквог садржаја: „Да се прате сви обележени ко-

40. ЧГ бр. 21. 21. мај 1933. Подрпка Ужичана и Милановчана је разумљива, имајући у виду близину Чачка у односу на Краљево.

41. ЧГ бр. 33, 13. август, 1933.

42. ЧГ бр. 3, 21. јануар 1934.

43. ЧГ бр. 22, 3. јун 1934.

44. ЧГ бр. 37, 15. септембар 1934.

45. ИАЧ, СОЧ, К-74, Ф-5, бр. 84.

46. ИАЧ, СОЧ, К-74, Ф-5, бр. 84. Римокатолици су, иначе, мисе држали у свечаној сали Гимназије.

мунисти и да писари, секретар и кметови пазе да у варош не дође који странац под видом трговачког путника. Исто тако водите рачуна да се по вароши и међу грађане не растурају какви летци комунистичке садржине. На најдискретнији начин мотрити на све овдашње политичке људе који су противни данашњем стању и пазити на њихов рад и кретање⁴⁷.

Обични људи су се углавном клонили политике, а уочи избора свако је имао своју тактику. Тако је примећено да се грађани уписују истовремено у више партија, одлазе на политичке зборове разних локалних првака, а у души нису били ни за једног од њих.⁴⁸ А, када би дошао дан избора, на гласачко место се ишло са заставама и музиком, уз „врућу“ ракију и пуцњаву. Неретко је долазило и до правих обрачуна. Ипак, општински избори 1933. године протекли су доста мирно. На њих је изашло око 85% бирача, а победила је Југословенска национална странка са више од 60% гласова.⁴⁹ Сличне резултате су дали и избори 1935. године. Први кандидатску листу за те изборе поднео је Десимир Лончаревић, звани Хитлер, обућар. Једно од главних предизборних обећања било му је да као будући градоначелник неће тражити дневницу већу од 20 динара.⁵⁰ Према званичним подацима, на мајским изборима 1935. највише гласова су добили Светолик Станковић, Војко Чвркић и Милинко Милутиновић.⁵¹

По завршетку избора људи су се враћали својим уобичајеним пословима, а имена политичара у кафанским разговорима лагано су уступала место неким другим људима и догађајима.

*
* *

Да Чачак тих година није имао мало брига и других проблема, сведочи и писмо једног грађанина упућеног „Чачанском гласу“ 25. децембра 1932. У њему су наведени бројни комунални проблеми, од недостатка, водовода и канализације, техничког, регулационог и нивелационог плана, калдрме и тротоара до изворишта заразе у граду, као што су Ва-

47. ИАЧ. СОЧ, К-63, пов. бр. 6.

48. ЧГ бр. 4, 28. јануар 1934.

49. Јарослав Данић, Зборник радова Народног музеја XIV, Чачак 1984. ЈНС је подељена у току 1934. на два дела. Тако је једна група, иначе владајућа, на својој скупштини, 14. јануара 1934, уз присуство око 200 чланова, за свог председника изабрала Рашу Гавровића, док су други, истог дана, али на другом месту, уз присуство 500–600 симпатизера, за свог председника изабрали Светолика Станковића.

50. ЧГ, бр. 48, 1. децембар 1934.

51. Нови глас, бр. 2, 11. мај 1935.

шариште, Циган махала, језеро у Авлациници... Овај читалац указује даље на потребу регулације токова Мораве и Лозничке реке, градњу јавног купатила, модерне пијаце, нове основне школе, дома културе, подизање градског парка, проширивање постојеће железничке станице. Неки од ових проблема су решени до 1935, али већина је остала само списак жеља и обећања људи на власти, неостварених и 30 година након тога. Већина је кривицу за нерешавање комуналних проблема свалчивала на општинску управу, која се, можда, показала недораслом за овај посао, али изузетно је танка била линија између објективног указивања на потребе града и политичке борбе преко комуналних проблема. Део одговора на ова питања био је и у самом буџету општине, који је, иако мали, врло ретко и оствариван.⁵²

„Чачански глас” је готово редовно писао о комуналним проблемима. Једна од „омиљених” тема било је Вашариште, чијим мирисима нису могли одолети ни поменути немачки индустријалци. Ипак, његов економски значај је надвладавао друге недостатке. Вашариште је важило за једно од највећих трговишта пољопривредних производа у овом делу Србије. О томе говори и податак да сами Чачани, уторком, када је мали, и петком, када је велики пазарни дан, нису могли да дођу до намирница због навале препродаваца из других места. С тим у вези, предложено је општини да врати ранији пропис, по коме су препродавци робу могли куповати тек од извесног доба дана.⁵³ Међутим, очајни хигијенски услови, не само на пијаци, већ и око ње, стварали су не мале проблеме грађанима и општинској управи. Председник општине Рашо Гавровић је о свом трошку изградио пијачну тезгу.⁵⁴ Као та, морале су изгледати и све остале. Било је и других покушаја да се нешто поправи, али смрад и прљавштина нису нестали. Путеви са Вашаришта уклапали су се у постојећи амбијент. Сокаче које је водило до Улице кнегиње Љубице било је легло заразе, смрада и нечистоће. Ноћу је служило уместо клозета, а на средини је имало бару, која је нестајала само при највећим жегама.⁵⁵

52. ЧГ бр. 25, 24. јун 1934. Ако се упореде буџети општина Краљево (близу три милиона динара) и Чачка (нешто више од 1,5 милиона динара) и при томе има у виду да Краљево има осам, а Чачак више од 10 хиљада становника, очигледно је да се комунални проблеми у Чачку нису могли ефикасно решити.

53. ЧГ бр. 23, 10. јун, 1934. Чачанска пијаца је, заиста, била значајно трговиште пољопривредних производа, и у њу су се сваког пазарног дана сливале реке препродаваца из целе западне Србије. Произвођачима је било у интересу да што пре обаве трговину, макар и по нижој цени, да би се за дана вратили кућама. Одлазак и повратак са пијаце у ово време пије био ни мало једноставан. Услед тога, ситни потрошачи, грађани Чачка, већ су врло рано остајали без квалитетних пољопривредних производа.

54. ЧГ бр. 21, 27. новембар 1932.

55. ЧГ бр. 43, 28. октобар 1934.

Мало који број „Чачанског гласа“ није писао о проблемима водовода и канализације. У уводнику, под називом „Зашто Чачак није напредовао“, град се помиње као једно од најнездравијих места. Вода за пиће није била доброг квалитета: велики број клозета и ђубришта загађивао ју је у бунарима. Чак је и у самом центру града постојао препун непокривен нужник, опасан и по саме животе грађана.⁵⁶ Као и свуда, док су многи апеловали и радили на томе да се нехигијенско стање у граду поправи, појединце таква ситуација није много забрињавала, па су чак и људским изметом ђубрили њиве.⁵⁷ Узалудни су били апели и молбе упућене општинским властима да промене ред вожње колима за чишћење клозета и да се, уместо дању, пражњење јама обавља ноћу. На лоше хигијенске услове у граду утицало је и држање свиња готово у сваком чачанском дворишту. Услед тога, нарочито при летњим врућинама, било је несносно и проћи кроз неке улице, а поготову у њима становати. Да се нешто морало предузети, потврђује и одлука којом је постављен стални општински лекар, чија је основна улога била да брине о хигијени.⁵⁸ Општински одбор је, такође, донео одлуку да се у граду не могу подизати клозетске јаме без дна, већ су се морале малтерисати цементним материјалом. Из сличних побуда основано је „Друштво за унапређење Чачка и околине“.⁵⁹ Све ове неприлике и контрамере власти говориле су о доста тешкој комуналној ситуацији у граду.

Новинари и сарадници „Чачанског гласа“ доста су пажње посвећивали стању улица и путева у чачанском крају. Они су углавном били макадамског типа. Новца за калдрмисање се ретко имало. Већина грађана је била принуђена да, чим изађе из куће, загази у дубоко блато или да при летњим жегама гута прашину.⁶⁰ Нису само периферне улице биле у лошем стању. Чачански корзо је имао нешто као мало који град – бару на средини шеталишта, препуну жаба.⁶¹ Многи су апеловали да општина најзад набави ауто-прскалицу. Говорили су: „Када је има Соко Бања са три хиљаде душа, зашто је не би имао Чачак са 10 хиљада.“⁶² Приградски и сеоски путеви били су највише оптерећени у време пољских радова. Зато су општинске власти донеле пропис по коме је сваки рабација морао имати шине на колима шире од шест центиметара. То

56. ЧГ бр. 33, 17. август 1934.

57. ЧГ бр. 24, 11. јун 1933.

58. ЧГ бр. 4, 7. август 1932.

59. ЧГ бр. 3, 31. јул 1932.

60. Исто. У јулу 1932. над Чачком је беснела олуја, која је читав град претворила у огроман облак прашине.

61. ЧГ бр. 28, 9. јул 1933.

62. ЧГ бр. 3, 31. јул 1932.

је веома погодило сељаке, јер је мало ко од њих имао прописану ширину шина. Својствено српском сељаку, када се пропис није могао изиграти и када с влашћу није било шале, смишљена је јадиковка: „Ширих кола, а ужих друмова, горих волова и јаднијих људи, нигде нема.”⁶⁴

Чачак је почетком тридесетих година био без правог парка. Пре Првог светског рата у њему су постојали Лазовића парк, Лазовића казаница и Црквени парк крај Мораве.⁶⁵ У току рата дрвеће је посечено, а паркови запуштени. Општинске власти и млади скаути и планинке су покушавали да садницама озелене неке површине и улице у граду, али да је од саднице до дрвета мукотрпан пут, показују извештаји у којима се каже да их је неко, тек засађене, поломио у Цветној, Душановој и Пашићевој улици, као и по градском бедуму.⁶⁶ Већини Чачана је, ипак, било стало до свог града, па се доста грађана пријавило да о свом трошку направи по клупу у градском парку који је општина почела да гради у јуну 1933.⁶⁷

Свој допринос хуманизацији града дала је и железница тако што су на железничкој станици подигнуте велика башта и цвећара са водскоком, која је цвећем снабдевала све станице до Жаркова и Вардишта.⁶⁸ Подигнута је и нова ресторација о трошку М. Димитријевића, кафеције, који је уложио у њу 70.000 динара, уз услов да је користи пет година, а након тога преда држави.⁶⁹ Тиме је железничка станица добила сасвим нов изглед.

Многи грађани су били незадовољни радом општинских власти и њеном неактивношћу у решавању комуналних проблема, па су покушавали општине да у некој улици нешто дотера гледали са подсмехом тражећи од општинара да се не рекламирају поподне када се грађани одмарају правећи се да нешто раде и поправљају по граду.⁷⁰ Било је проблема и са поштом, јер Чачак је до 1933. од иностранства имао телефонску везу само са Аустријом. Када је у јануару 1933. добио и везу са Немачком, нису изостали злуради коментари: „Ал’ нам је веза са светом”.

63. ЧГ бр. 2, 22. јул, 1932. Тих година је започета изградња пута Чачак – Гуча. Правац, који је водио преко планине Јелице скраћивао је путовање између драгачевског краја и Чачка неколико пута и био је прави градитељски подухв. Радови су били поверени Цветку Радојевићу, предузимачу из Ивањице.

64. ЧГ бр. 37, 15. септембар 1934.

65. ЧГ бр. 10, 11. март 1934.

66. ЧГ бр. 4, 7. август 1932.

67. ЧГ бр. 27, 2. јул 1933.

68. ЧГ бр. 24, 17. јун 1934.

69. Нови глас, бр. 6, 6. јул 1935.

70. ЧГ бр. 25, 24. јун 1934.

Црвени крст и друга хуманитарна друштва били су веома активни. Месни одбор Црвеног крста је почетком септембра 1932. покренуо акцију за изградњу дома стараца и старица. И, већ је крајем септембра освећен камен-темељац за овај објекат, уз забаву на којој је свирала војна музика.⁷¹ Краљ Александар је, чувши за ову акцију, приложио 6.000 динара.⁷² Подмладак Црвеног крста је 1932. изградио ћачку кухињу. Зграда је имала трпезарију, кухињу и оставу, а коштала је 20.000 динара.⁷³ Ово удружење, на челу са Стеваном Вучковићем, подигло је летовалиште за ђаке на Јелици са капацитетом од 50 места. Објекат је коштао 60.000 динара.⁷⁴ Активно је било и хуманитарно друштво „Сиромашни малишан“, које је одевало сироту школску децу о Божићу и Васкрсу. У Чачку је 1934. основан пододбор друштва „Кнегиња Зорка“, првог друштва жена за помагање незбринутих. За председницу је изабрана Дара Теодосијевић, супруга управника болнице.⁷⁵

Достигнућа једног града с почетка тридесетих година мерила су се и развијеношћу саобраћаја и бројем возила. Срески начелник је у свом извештају од 7. марта 1931. обавестио управу Дринске бановине да у Чачку постоје 11 путничких аутомобила и по један теретни камион и моторцикл са приколицом.⁷⁶ Бицикла је било далеко више, а власнике су често мењале недозвољеним средствима, о чему говори и наредба од 27. маја 1932. да се попишу и региструју сви бицикли, како би лакше били враћени правим власницима.⁷⁷

„Чачански глас“ бележи да се први радио у граду појавио 1924. године.⁷⁸ Већ 1930. код поште је било регистровано 11 радио-апарата.⁷⁹ Многи Чачани су, да би слушали гласове и музику из „кутије“, одлазили код пријатеља и познаника, а Вељо Павловић, лимар, сам је конструисао радио-апарат и на дрво испред куће поставио антену.⁸⁰ О инвентивности Чачана сведочи и двадесеттворогодишњи Божићар Котлајић, који је, како су тврдили Лале Бојовић, машински инжењер, и Јозеф

71. ЧГ бр. 11, 25. септембар 1932.

72. ЧГ бр. 14, 16. октобар 1932.

73. ЧГ бр. 23, 11. децембар 1932.

74. Нови глас, бр. 5, 22. јун 1935.

75. ЧГ бр. 9, 4. март 1934.

76. Јарослав Дашић, *Економска криза у чачанском крају 1929–1933*, Чачак, 1986. У Чачку је било седам „фордова“ и по један „фиат“, „оверланд“, „шевролет“ и „циндап“.

77. ИАЧ, СОЧ, К-57, Ф-1, бр. 713.

78. ЧГ бр. 9, 4. март 1934.

79. Јарослав Дашић, наведено дело. Власници су били: Веља Павловић, рентијер; Рапа Гавровић, тада директор „Јелице“; Радивоје Пантовић, апотекар; Божо Милошевић, лекар; Драгутин Илић, железнички чиновник; Милан Миливојевић, хотелијер; Паулина Крен, пиварка; Јосип Белохродски, возовођа и Александар Такач, железнички чиновник.

80. ЧГ бр. 9, 4. март 1934.

Баудиш, директор „Фабрике хартије”, пронашао аутоматско квачило за вагоне нормалног колосека.⁸¹ Младен Даријевић, казанџија, брзо је хтео да уновчи свој изум, па се његов лонац за маст, пекмез и ракију, под називом „Котао Србија Чачак”, нашао на огласним страницама „Чачанског гласа”, јер, како је говорио: „Цео свет зна предност бакра над гвожђем”.⁸² Било би интересантно видети справу коју је конструирао Миљко Урошевић из Доње Трепче код Чачка. Новине су објавиле: „Пронађен апарат за лако обарање аероплана”.⁸³

*
* *
*

Један од најзначајнијих догађаја за Чачак и Чачане тридесетих година био је тзв. „електрични штрајк”. „Чачански глас” се том приликом потпуно ставио на страну штрајкача. О штрајку је писала готово сва југословенска штампа, а вести су преузимале и неке европске новине. Град је пуна два месеца био у грозници. Ретко се виђа јединство које су испољили Чачани за време трајања штрајка. Ипак, када су око тога почеле да се плету политичке игре, разводнило се све, а и смисао штрајка.

Све је, иначе, почело тако што је трговачко удружење, коме су се придружила и већина других удружења, затражило 23. јула 1933. да се снизи цена струје.⁸⁴ У образложењу је стајало да они плаћају струју девет динара, а док Крагујевац, који струју добија од Чачка, само два динара по киловату. Уместо одговора, „Јелица” А Д је позвала потрошаче да измире дуговања, иначе је претила искључивањем.⁸⁵ Трговачком удружењу се придружио и већи број грађана и 27. августа је поновљен захтев да се цена снизи на четири, односно 5,5 динара по киловату. У случају неиспуњења захтева, целокупно грађанство Чачка се позивало на штрајк.⁸⁶

„Јелица” је одговорила да није у стању да снизи цену пошто и са постојећом има губитке. Такође је наведено да је цена струје у другим

81. ЧГ бр. 3, 31. јул 1932.

82. Исто.

83. ЧГ бр. 37, 15. септембар 1934.

84. Град је струјом снабдевала „Јелица” А Д, иначе чачанска фирма до 1930, када су већину деоница купили Аустријанци, чиме је стварно седиште фирме пренето у Беч. Цена струје у Чачку 1933. године била је 7,5 динара за кућну употребу, а девет динара за радње и индустрију.

85. ЧГ бр. 33, 13. август 1933. Трговачко удружење углавном претерује у вези са ценом струје у Крагујевцу. Она је заиста била нижа него у Чачку, али због тога што су Крагујевчани сами финансирали изградњу електричних водова и електричне мреже до свог града.

86. ЧГ бр. 35, 27. август 1933.

градовима знатно виша: Осијек – 12, Крушевац – 10 динара, итд.⁸⁷ Ниједна страна није хтела да попусти и чачанске фабрике су сиренама означиле почетак штрајка. Колико је све темељито припремљено, сведоче и велике поруцбине гасних и карбидских лампи које су трговци, кафеџије и хотелијери наручивали из Загреба и Београда. По целом граду су били излепљени плакати, садржине: „Доле скупа струја, пали те лампе”.⁸⁸ Грађанство Чачка је сложено прихватило штрајк. Увече се седело уз свеће и лампе, а малобројни електрични апарати нису употребљавани. Дух штрајка освојио је читав град, а оглас трговца Љубише Младеновића, објављен у „Чачанском гласу” 8. октобра 1933, након четрдесетак дана штрајка, а типичан је за те дане: „Поштованом грађанству вароши Чачка и околине. Стављам на знање свим поштованим потрошачима млевене турске кафе да сам своју радњу снадбео са најбољом кафом и да својим муштеријама стојим на услузи. Грађанству Чачка, пак, скрећем пажњу да моју кафу не мељем струјом „Јелице” А Д, већ својим сопственим бензин мотором, кога сам набавио одмах у почетку штрајка, само да бих своје муштерије услужио са кафом која није млевена струјом „Јелице” А Д”. Али, истеком другог месеца почели су да се јављају први штрајк-брехери. Тако је грађанство позивано да не посећује хотел „Крен”, јер је почео да троши струју „Јелице” А Д.⁸⁹ Занимљиво је било држање општинских власти поводом овог случаја. Председник општине Рашо Гавровић био је оснивач „Јелице” и био је на њеном челу све док није продата Аустројанцима. Међутим, он и његов брат су и у време штрајка били власници великог броја акција, чиме се може објаснити извесна благонаклоност општине према „Јелици”.⁹⁰ Ово је у знатној мери допринело да „Јелица” не попусти у висини цене струје, а малаксали Чачани су након два месеца, почетком новембра, прекинули штрајк.⁹¹ Тако је окончан јединствен догађај на овим просторима.

На страницама „Чачанског гласа” забележено је оснивање праве јавне библиотеке у граду 1934. године. Књижница је до тада било у оквиру разних друштава, али су књиге, углавном биле доступне само њиховим члановима. У Чачак су повремено долазиле покретне библи-

87. Исто.

88. ЧГ бр. 36, 3. септембар 1933.

89. Исто. Тих дана се огласио и директор „Јелице” Натал Виндхолц рекавши да док је „Јелица” била у рукама Чачана, цена струје је била 11, а сада је 7,5 и девет динара, и поред тога што имају годишње губитке од 300.000 динара, јер је производна цена киловата 7,70 динара. Међутим, по истраживањима др Јарослава Данића, стварни губици за 1933. износили су свега 21.362 динара.

90. ЧГ бр. 1, 7. јануар 1934. Било је и отворених оптужби на рачун председника општине, нарочито од стране двојице адвоката – Драгутина Лазовића и Момчила Симића.

91. ЧГ бр. 46, 12. новембар 1933.

отеке, али нису могле задовољити потребе читалаца.⁹² Већ у мају 1935. новооснована градска библиотека је имала око 300 чланова и 1.400 наслова домаће и стране књижевности.⁹³

Чачак није имао превише културних догађаја, али ипак их је било, ваљда таман толико колико је требало његовим становницима. Неколико дилетантских друштава је радило при спортским клубовима, а она су своје позоришне представе обично одржавале у кафанама и хотелима, након којих је, готово по правилу, следила игранка. Новине су педантно бележиле честа гостовања аматерских позоришта из других градова.⁹⁴ Књижевне вечери су најчешће одржаване у свечаној сали Гимназије.⁹⁵ У вечерњим сатима Чачани су радо одлазили у биоскоп, где су имали прилику да гледају тонске филмове. Поред биоскопа „Крен”, који је годинама радио, у јулу 1934. отворен је и други – „Златан Праг”.⁹⁶

Чачани су, ипак, испуњење захтева душе најчешће и најрадије проналазили у градским кафанама и хотелима. Ту није само „убијана” доколица и трошило се слободно време, већ је трајао врло интензиван друштвени живот. Кафане и хотели су били, сама попришта збивања, или су након каквог важног догађаја постојали најбоља места за његову анализу. У њима су се из прве руке могле сазнати новости преко радија или прочитати новине, а ако тога није имало, довољно је било сеести, наручити пиће или какво мезе, а вести би саме стизале, добро нафиловане од сваког ко би их преносио. Ондашњи одлазак у кафану заиста је имао веома важну информативну улогу, јер новине су слабо куповане, а и каква корист од њих када је највећи број Чачана био неписмен. Још недоступнији је био радио-пријемник. Зато је у кафани некаквог догађања увек било, а иако није, лако се дало измислити. Тајне и цензура нису постојали. Стални гости су „знали” готово све: од тога шта је конобарица, која им је управо наточила пиће, радила прошле ноћи, па до збивања у министарским спаваћим собама. Било је столица за

92. ЧГ бр. 1, 16. јул 1932. Вредан похвале био је Миливоје Филиповић, учитељ у пензији, који је поседовао велики број књига, скупљаних кроз цео живот. Он их је несебично давао суграђанима па читање, често ризикујући да их не добије назад.

93. „Нови глас”, бр. 3, 24. мај 1935.

94. Навешћемо само део: Повлашћено народно позориште из Новог Сада са комадима „Наш попа код богатих” од Вогела, „3:1” комедија од Пеције, „Девојачка клетва” од Љубинка и „Ваљевска подвала” од Милована Глипића, затим Дилетантско позориште из Краљева са представом „Пуцњи у кафани”.

95. У свечаној сали Гимназије је, поред осталог, свечаним концертном обележена педесетогодишњица Аугуста Шенос, а као врло запажено упамћено је вече посвећено Алекси Шантићу, 1934. године, које је, осим рецитала, имало хорско певање и предавање.

96. ЧГ бр. 28, 15. јул 1934.

свачији џеп. Мало ко себи није могао приуштити, макар једном недељно, полић ракије или бутелку вина. Није случајно ни добошар, објављујући наредбе, стајао баш испред кафане. Знао је да ће ту имати најревносније слушаоце и највећу концентрацију грађана на једном месту. Угоститељи су, као и свуда, водили оштру борбу за сваког госта, што им у случају Чачана није било тешко, јер су ови знали да у току дана оставе довољно новца у неколико кафана.

Колико је кафеџијски посао био уносан у овој средини, сведоче и 72 угоститељске радње пописане 1935.⁹⁷ Разни хотели, кафане, крчме, гостионице, бифеи, ракицинице и винарије могле су под своје кровове и терасе примити, истовремено, готово целокупно становништво Чачка. У вароши су 1935. постојали ови хотели: „Крен“, „Касина“, „Русија“, „Париз“, „Лазовић“, „Србија“ и „Српски краљ“.⁹⁸ Хотелијери су се често рекламирали на страницама „Чачанског гласа“. Власник „Париза“ Воја Радовановић обично је био кратак и јасан: „Хотел Париз има најчистије собе, најумереније цене и одличну српску и гурманску кухињу“.⁹⁹ За разлику од њега, Милан Ђир. Миливојевић није штедео новца за добру рекламу: „Хорел Русија у Чачку има најбоља своја цеђена вина, као и страна у боцама; шампања шест сорти, а ракија и ликера ни броја им нема. За мезе – шта пожелите, за занимање – радио који хвата све светске станице, домине, карата у изобиљу, билијар – новопресвучен. Локал чист, удобан и топао за седење са два електрична вентилатора и појачаним осветљењем. Посећује га најотменија публика, јер је ред и дисциплина хотелијерова свима овде позната“.¹⁰⁰ Слично су се рекламирали и остали хотелијери, а готово су сви организовали забаве, игранке, балове и маскенбале, на којима су се радо окупљали отменији Чачани. Најбоље забаве су биле у хотелима „Русија“, „Касина“ и „Крен“ и кафанама: „Занатлијска касина“, „Цар Лазар“, „Београчић“, „Манастирска кафана“, „Три багрема“, „Македонија“, „Јавор“ и „Овчар“.¹⁰¹ Забавама су присуствовали само гости са позивницама. Оне су биле породичног карактера, а посетиоци су од својих кућа доносили пр-

97. ИАЧ, ПГЧ, К-8, Ф-1, бр. 285.

98. ИАЧ, СОЧ, К-63, „Крен“ је имао 14 двокреветних соба и 170 седишта у ресторану, „Касина“ 11 двокреветних соба и 200 седишта у ресторану, „Русија“ пет соба и 100 седишта у ресторану, „Париз“ десет двокреветних соба и 200 седишта у ресторану, „Лазовић“ осам двокреветних соба и 200 седишта у ресторану, „Српски краљ“ 14 соба и преко 200 седишта у ресторану и „Србија“ шест соба и 200 седишта у ресторану.

99. ЧГ бр. 7, 28. август 1932.

100. ЧГ бр. 1, 7. јануар 1934.

101. Драгољуб Д. Јопашевић, „Забаве у Чачку“, Зборник радова Народног музеја, V, Чачак, 1974.

шуту, кобасице, сланину и друге мезелуке. Угоститељи су, за сваки случај, осим пића, имали обезбеђену и храну. Поред тога, бринули су о музици и декору. Обавезно су штампали „ред игара”, који је строго поштован.¹⁰² Популарне песме на чачанским забавама тридесетих година биле су: „Рамона”, „Виолина у ноћи”, „Ла Кукурача”, „Маријана” и друге. Шаљива пошта је била изазов за сваку девојку. Она која би у току вечери добила највише порука проглашавана је „Краљицом забаве”, што је био сан сваке младе мештанке. Од организатора је добијала сервис за тарту или чај или штоф за хаљину. Након тога је са газдом водила коло „Чачанку”. Девојке су, иначе, на забавама могле одбити партнера који би их позвао на плес, али велике пробирачице је пратио ризик бојкота осталих младића који су на овај начин врло успешно бранили центлментску част. Обавезан део сваке забаве били су лутрија и томбола, више ради смеха, него ради некакве добити. О томе сведоче и уобичајене награде: жуте макароне, лонче за кафу, флаша клековаче, „фризирање код Николе”, три бријања, ондулација, пертле, кандило, свињско ребро, ноша, шајкача, пуфна, столица, тигањ са два јајета и слично.¹⁰³

„Чачански глас је најављивао, осим угоститељских, и забаве које су организовали: „Абрашевић”, Официрски клуб, политичке странке, занатска удружења, Коло српских сестара, Црвени крст и спортски клубови. Игранке за омладину су одржаване недељом или о празницима, али увек у поподневним часовима. Организовало их је Соколско друштво и нешто ређе Стег скаута и планинки и Друштво трезвене младежи.¹⁰⁴

У Чачку су одржавани и балови, углавном у организацији хотела „Крен”. Са породицом Крен у Чачак је шездесетих година XIX века стигао први клавир, а такође и окретне игре: кадрил, ланс, полка и валцер. На балу је бирана најлепша девојка Чачка.¹⁰⁵ Маскенбал је одржаван уз покладе, на Белу недељу, пред Ускршњи пост. Сваки гост је уз позивницу морао понети и маску.¹⁰⁶ Приређивани су и модни балови.

102. Обично су долазила четири народна кола на једну окретну игру. Она су била омиљена на забавама и готово свака професија је имала своје коло. Знано се ко може бити коловођа у „докторском колу”, „трговачком” или „учитељском колу”. Али, и то је имало своју цену. Коловође су пријављивале пре забаве које коло желе да „поведу” и за то задовољство су организатору уплаћивали одређен износ.

103. ЧГ бр. 7, 18. фебруар 1934.

104. Драгољуб Д. Јовашевић, наводени рад.

105. Исто, Чачанске лепотице из тих година биле су: Ирена Поповић, Нада М. Поповић-Попче, Станка Цала Јовановић – учитељица и Ружа Балтић.

106. ЧГ бр. 10, 5. март 1933. Изузетно успешан маскенбал био је 1933. у хотелу „Лазовић”. На њему су победиле маске: „Дама ђаво” госпође Станице Иконяћ-Бармин, маска „робијаша” Богдана Тодоровића, маска „инвалида” Љубише Мијунковића и маска „слова” Јанка Стефановића.

Тако је женска секција Фидака организовала 1933. „Циц бал”, на коме су награђене даме са најлепшим цицаним хаљинама.¹⁰⁷

Они са мање угледа и новца имали су своје забаве. Такав је био „Каранфил бал”, који су организовали сваке године слуге и служавке, обично у некој кафани на периферији града. Улазница је била каранфил, који је младић поклањао девојци на улазу. Кафанице с периферије често су организовале забаве, које су, осим мање имућних, окупљале и омладину из околних села. Градски кицоши су их подругљиво звали „Кромпир балови”. Новинар „Чачанског гласа” је дао интересантан опис ових кафаница: „Суботом увече оне су биле пуне гостију и као сестре су личиле једна на другу. Ноћобдије су до њих стизале ходајући блатњавим путевима, повремено псујући и председника и свеце. При уласку у такву кафану обично се ништа није видело од облака дима и загушљивог ваздуха који је куљао на врата. Музика трешти, ћемане пишти, бас дречи, а играчи играју народно коло у голој води. Под блатњав и мокар од алкохола и пљувачки. Пљуваоница је једна и обично забачена. Отпаци од цигарета на све стране. Са таванице висе шарени декор, а из углова је вирила паучина”.¹⁰⁸

Чачани се нису много узрујавали наредбом општине да се наплаћује такса за ноћно седење у кафани после 23 часа у фонд водовода и канализације.¹⁰⁹ Обично је трошен по цео блок са казнама у једној кафани, а ноћни гости су унапред у трошкове теревенке урачунавали и ово „зло”. Љубитељи добре капљице су се ужелели страсних пијанки, које су се проредиле у току економске кризе, јер нису сви угоститељи, као Миле Ђерамилац, власник кафане „Цар Лазар”, оставили старе цене, а чаше дупло повећали. У време кризе је у тој кафани било уобичајено да човек без новца може принети столицу за сто где има вина, а узвратио би неком другом приликом.¹¹⁰ Чим су новчаници одебљали, ни таксе нису превише сметале.

Имао је Чачак и места у која се при уласку окретало иза себе. Најпознатији су били кафана „Луковић” и хотел „Европа”. Ноћне даме које су радиле у овим објектима већином су биле Хрватице, које су наводно долзиле у посету веренику, брату или мужу, који је служио војску у чачанском гарнизону. Приликом привођења, најчешће су се тиме браниле, али било је и оних које су признавале да се баве проституцијом.¹¹¹

107. ЧГ бр. 30, 23. јул 1933.

108. ЧГ бр. 2, 14. јануар 1934.

109. ЧГ бр. 13, 9. октобар 1932.

110. ЧГ бр. 6, 21. август 1932.

111. ИАЧ, ПГЧ, К-1/а, Ф-6, бр. 392. Такав случај је био са десет приведених проститутки у септембру 1934.

Многим грађанима, а нарочито Чачанкама, чинило се да оне свој посао обављају сувише очигледно и чести су били апели преко новина да се хотел „Европа” измести из центра града – да омладина са корзоа не би свраћала у њега.¹¹²

Новинари „Чачанског гласа” су имали ту срећу да нису морали сувише трагати за вестима којима би забавили своје читаоце. Занимљивих и ексцентричних људи било је у овом крају сасвим довољно, а њихова „дела” често су излазила из локалних оквира. То се пре свих односи на Милована Пантовића, званог „Чачански Ганди”. Поменућемо само неке од његових подвига. У децембру 1932. навршио је 11 месеци ћутања. Затим је постао првак Крагујевца у јо-јоу. Огласио је себе на продају некој дами или удовици за три милиона динара. У случају да не буде купљен, изразио је жељу да га живог сахране.¹¹³ Имао је и политичких амбиција, па је пред изборе 1935. потписао тзв. „двојни споразум” са Десимиром Лончаревићем, званим Хитлер.¹¹⁴ Није потврђено да је ишта постигао, осим медијске пажње у забавним рубрикама југословенске штампе. Милован Љубичић је 1933. ушао у пету годину непрекидног трагања за златом на свом имању. Прабаба му је, наводно, на смрти рекла да је његов прадеда, Рус, негде закопао пун казан дуката. „Чачански глас” од 9. јула 1933. последњи пут помиње овог несрећника који се том приликом налазио у новоископаној руни од неколико метара, не верујући више ни својим укућанима.¹¹⁵ Чедомир Шолајић је много волео да се суди. Мало који комшија није изашао на мегдан са њим у судници. Решио је, најзад, да због сушне године, тужи и самог бога. Сви судови којима подне тужбу огласише се ненадлежним, осим духовног, који га осуди на три месеца затвора због богохуљења.¹¹⁶

Од афере која је захватила цео град због премештања епархије и Духовног суда из Чачка у Краљево, виђена је духовита, али помало и реална предност. Наиме, примећено је да, од како се преселио Духовни суд, у чачанском крају има много мање развода, јер су супружници, нарочито из забачених села западно од Чачка, одустајали од тог чина чувши да треба да отпешаче или плате возну карту за још 36 километара до Краљева.¹¹⁷

112. Хотел „Европа”, а уствари јавна кућа, налазио се у Милошевој улици.

113. ЧГ бр. 11, 25. септембар 1932.

114. Нови глас, бр. 2, 11. мај 1935.

115. ЧГ бр. 28, 9. јул 1933.

116. ЧГ бр. 31, 30. јул 1933.

117. ЧГ бр. 41, 13. октобар 1934.

Летња жега је читав град селила на обале Мораве. Река је била препуна чамаца и сандолина, а Соколско друштво је организовало спортове на води. Најпосећеније плаже на Морави су биле: Јевремов вир, Соко и Божји амбар.¹¹⁸ Општина је покушавала да у току летње сезоне уведе ред на реци, јер су уочени разни проблеми, од санитарних до моралних. О томе сведочи и молба читалаца преко „Чачанског гласа“, упућена надлежнима, да се уклоне голи са плажа у којој је, поред осталог, писало: „Ако немају паре за гаће, нека се купају ван града“.¹¹⁹

Странице „Чачанског гласа“ су не ретко попуњавали извештаји о убиствима, силовањима, крађама и другим кривичним делима. Велику аферу је изазвао догађај у чачанској болници, о коме је у току 1934. писала и инострана штампа. Том приликом је покренута истрага против лекара Радомира Теодосијевића, управника болнице, који је осумњичен да је наркотизирао болеснице и над њима, у таквом стању, вршио обљубу.¹²⁰ Установљено је да му је у томе помагала болничарка Љиљана Премовић. Једна од силованих, која је открила идентитет, била је Милијана Шајновић, док је на остале вршен притисак да одустану од тужбе. У априлу 1934. др Теодосијевић је суспендован, а за новог управника је именован Мехмед Хоџић. Након суспензије јавило је још неколико сведока који су теретили др Теодосијевића. Упркос непобитним доказима, под веома чудним околностима, он и болничарка су, након суђења, ослобођени кривице. Дошавши поново на своје радно место у новембру 1934. године, др Теодосијевић је одмах отпочео отпуштање њему нелојалних колега.¹²¹ Ипак, његова освета пробудила је и надлежне који су га почетком 1935. пребацили у Травник. Након тога, чачанска болница је могла да одахне, а чаршија је изгубила непресушан извор оговарања.

Рекло би се да је др Радомир Теодосијевић само продукт средине у којој је живео, јер сексуални деликти, па чак и инцест, били су забрињавајуће бројни у чачанском крају. Тешко је повући неку заједничку црту између кривичних дела, али је очигледан помирљив став средине допринео њиховој учесталости. Не ретко се догађало да уместо да силеција заврши на дугогодишњој робији, он буде награђен тако што се женио са својом жртвом. Страх породице да се не сазна „брука“, присиљавао је силовану девојку да се цео живот веже за свог напасника.

118. ЧГ бр. 34, 25. август 1934.

119. ЧГ бр. 33, 13. август 1933.

120. ЧГ бр. 11, 18. март 1934.

121. ЧГ бр. 48, 1. децембар 1934. Тако је, након госпођице Павловић, без посла остала бабица Јелена Чекрић, која је 30 година провела на том радном месту.

Кривично законодавство у случају ових деликата било је изузетно благо, јер како објаснити да силовање деветогодишње Јулијане Драгојловић од стране Ратка Радовића буде кажњено са само једном годином затвора.¹²² Слично је било и са неделима која су извршили Будимир Васиљевић из Трбушана, Драгољуб Милутиновић из Котраже и неколицина других.

Убиства су се догађала због међа на сеоским имањима. Губила се глава и због каквог стабла израслог на „црти”. Брачне свађе су такође биле узрок најтежег злочина. Ни крвна освета у чачанском крају није у потпуности била ишчезла. Жене су у свему овоме биле готово равноправне. Марија Делић је осуђена на 12 година затвора, јер је убила мужа Милана секиром на спавању.¹²³ Ана Крижановић, келнерица и проститутка у хотелу „Европа”, осуђена је на 20 година робије због убиства војника Ђорђа Винклера Јевтића из Београда.¹²⁴ Жене су не ретко биле и жртве. Миломир Веселиновић из Жежевице осуђен је на годину дана затвора и 5.000 динара глобе због тога што је Косани Вучићевић пресекао тестером чашицу на колелу.¹²⁵ Овим је само начет подужи списак најтежих кривичних дела у чачанском крају од 1932. до 1935. године.

Ни представници власти нису патили од претераног уважавања својих суграђана. Пример за то је градски стражар Вићентије Мадаревић. Њега је тужио пекар Драгомир Ивковић због безразложног ударања кундаком у главу. Касније се испоставило да је списак испребијаних од стране овог „ревносног” пандура знатно дужи. Кроз његове руке су прошли: Милинко и Слободан Ненадић, апотекар Чедо Јовановић, кафеџија Цветко Лазовић, пекар Стеван Дуњић, берберин Драгутин Станковић, трговац Јанко Поповић и, како наводи „Чачански глас” од 8. децембра 1934. још неколико десетина других. Мадаревић је убрзо избачен са посла и стављен у притвор.¹²⁶

Чачанима нису биле стране ни финансијске малверзације. У њима су предљачили државни чиновници. Секретар општине Јанаћко Ђорђевић проневерио је 65.000 динара, али је, при покушају бекства, ухваћен у Краљеву.¹²⁷ Дмитар Обреновић, рачуновођа Округног суда, ухапшен је због проневере 250.000 динара. Интересантно је да га је открио Ми-

122. ЧГ бр. 23, 11. децембар 1932.

123. ЧГ бр. 23, 11. децембар 1932.

124. ЧГ бр. 25, 25. децембар 1932.

125. ЧГ бр. 23, 11. децембар 1932.

126. ЧГ бр. 50, 15. децембар 1934.

127. ЧГ бр. 29, 22. јул 1934.

лоје Видаковић, који је одмах потом заузео Обреновићево место рачуновође.¹²⁸

Може се закључити, да у криминалним радњама, ако није предњачио, Чачак сигурно није заостајао за другим градовима ондашње Србије.

Ипак, нису сви Чачани вишак енергије трошили по кафанама, хотелима и јавним кућама. Спорт, нарочито фудбал, испуњавао је свакодневну доколицу Чачана. Када се није играо или посматрао, о њему се сатима причало. У граду је тих година постојало пет фудбалских клубова: „Јединство“, „Борац“, „Обилић“, „Арсенал“ и „Трговачки“. Први фудбалски турнир под рефлекторима у августу 1932. најављиван је као својеврсни спектакл. Међутим, „Јелица“ АД није успела да обезбеди довољан напон струје, па се турнир претворио у „шутање лопте по помрчини“.¹²⁹ Пажњу гледалаца су привлачиле и утакмице попут групе „Пропале звезде“ против „оних који никада нису такли лопту“, или „Дебели“ против „Мршавих“.¹³⁰ Новинари „Чачанског гласа“ у својим извештајима са гостовања на којима су чачански клубови изгубили нису скривали неумерени локал-патриотизам: „Глорија из Пожеге против Обилића из Чачка 2:1. Реалан резултат требао је да буде 1:1, али је за домаће други гол дао судија.“ Да је и онда било фанатичних навијача, сведочи и извештај из Ужица: „Борац је победио Еру са 1:0, али су његови играчи каменовани од некултурних и примитивних Ужичана“.¹³¹ Фудбал и спорт уопште, поред ватрених присталица, имали су не тако бројне, али сигурно исто толико фанатичне противнике. Готово у сваком броју „Чачанског гласа“ објављивани су чланци антиспортске садржине. Писмо читаоца из 1934. године било је посебно инспиративно: „Огромне масе данашње омалдине губе време на разним игралиштима. Данашњи васпитачи уместо да забране ово зло, пуштају ученике да по цео дан гурају онај округли предмет. За прављење игралишта се бацају милиони, а сиротиња цркава на улици од глади. Колико је, само, омладинаца због спорта напустило школу? Недељом је сва омладина на утакмици коју плаћа 5 до 10 динара, а у Народном универзитету, где је предавање за само један динар, нема никог. Омладину не интересује тема „Задругарство у решавању економске кризе“, а тамо где се ломе ноге и где износе по два-три играча са терена, полумртва, омладина ра-

128. ЧГ бр. 50, 15. децембар 1934.

129. ЧГ бр. 5, 14. август 1932.

130. ЧГ бр. 30, 23. јул 1933.

131. ЧГ бр. 16, 22. април 1934.

до иде. Има још порока којима је обузета данашња омладина. Осим спорта то су алкохолизам, неморални живот, претерана мода и уображеност¹³².

*

* *

Мало који извор, као новине, може да пренесе менталитет средине у којој настају. Ишчитавајући их не смемо веровати свему што је написано, али чак и добро анализирана лаж отвара нове видике. „Чачански глас” је пружио обиље података за историју Чачка тридесетих година, али нас је овом приликом више интересовао однос ових новина према савременим збивањима. Левичарска оријентација редакције није увек доследна.¹³³ То у многоме повећава значај „Чачанског гласа” као извора. Вођени новинским записима формирали смо слику Чачка тридесетих година виђену с једне стране. Постоји још много углова из којих се она може посматрати. Надамо се да је овај поглед макар скроман допринос некој будућој целовитости.

„ČAČANSKI GLAS” /LA VOIX DE TCHATCHAK/ EN TANT QUE SOURCE
D’INFORMATIONS SUR LA VIE SOCIALE DE
TCHATCHAK ENTRE 1932 ET 1935

Une approche circonspecte des informations fournies par la presse locale permet d’y trouver une source extraordinaire à celui qui fait des recherches sur la vie du milieu que ces informations concernent. La presse locale remplit les intervalles entre les événements importants et offre des renseignements précieux sur des groupes sociaux plus ou moins négligés du point de vue historique, plus précisément sur les gens ordinaires, sur leur vie quotidienne, leurs loisirs et sur tout ce que les sources „sérieuses” ne trouvent pas intéressant de noter.

Cet article est une tentative d’évoquer, par l’intermédiaire de la „Čačanski glas” de la période comprise entre 1932 et 1935, l’atmosphère et la vie d’une petite ville serbe du début des années 30, caractéristique sous bien des rapports. Pour compléter l’image de

¹³². ЧГ бр. 3, 31. јул 1932.

¹³³. Поред бројних одступања, чини се да члапак под називом „Јевреји долазе” од 8. октобра 1933. представља најочигледнији пример: „Очекује се крајем године неколико хиљада Јевреја из Немачке. Они ће са собом, како јављају јеврејски агенти, донети око 3 милијарде динара у страном валути. Тај огроман капитал би био пласиран у домаћа предузећа. Ми на то одговарамо да смо сити и наших Јевреја, који као скакавци опустошавале Југославију и сав капитал узеле у своје руке, те нам нису потребни још и немачки Јевреји који су исисали немачки народ, а сада хоће и нас. О њиховим капиталима нема ни говора јер им Немци неће дати да изнесу благо немачког народа из земље, а ако ипак и имају новаца, нека обиђу Југославију и нека иду у Палестину”.

Tchatchak de la période en question, l'auteur a cru indispensable d'illustrer certains domaines de la vie par d'autres sources aussi, ce qui était extrêmement important pour assurer une approche objective à l'ensemble des recherches entreprises.

En tant que résultat final, deux ensembles se sont formés, dont l'un fournit des informations sur l'économie de la ville et sur ceux qui travaillaient, en montrant **de quoi on vivait**, alors que l'autre évoque certaines maisons de la ville, jardins publics, stades, cafés et tous les autres endroits où se réunissaient les habitants de Tchatchak et des environs, – le tout pour montrer **comment on vivait**.

Jusqu'à tout récemment, l'histoire de la culture et de la vie sociale des milieux restreints avaient été injustement négligées par l'historiographie Serbe. Heureusement, ces derniers temps, on constate des progrès dans la bonne direction, c'est-à-dire vers la conception selon laquelle ce sont précisément les petites gens et leur vie de tous les jours qui font la base de toute société et de toute la civilisation mondiale.

Goran Paunović